Ювілеї

УДК 092+81'36 Вихованець І.Р.

ІВАН РОМАНОВИЧ ВИХОВАНЕЦЬ — ВИДАТНИЙ ГРАМАТИСТ, ТЕОРЕТИК, НОВАТОР

В українському мовознавстві чимало постатей, які відомі світові своєю неперевершеною творчою біографією і чий науковий доробок сягнув небачених обширів. Серед них вивищується постать і Йвана Романовича Вихованця — члена-кореспондента НАН України, доктора філологічних наук, професора, головного наукового співробітника відділу граматики. Він вирізняється залюбленістю у свій фах, титанічною працьовитістю, одержимістю творчим пошуком, глибиною осмислення та параметрами осягнення матеріалу. А ще його вирізняє унікальна різноплановість, різнобічність наукових зацікавлень, новаторство думки і непереборне прагнення усунути суперечності у вивченні тієї чи тієї проблеми. Багатовекторність наукових пошуків найширше виявилася в дослідженні граматичного ладу української літературної мови. Спробую систематизувати їх хронологічно і за проблемами.

Дебютував Іван Романович в українському мовознавстві як дослідник синтаксису знахідного відмінка — відмінка багатофункціонального, що має різноманітні взаємозв'язки з усією відмінковою і прийменниково-відмінковою системами, відмінка досить складного з теоретичного погляду і непростого щодо його практичного використання. На відміну від попередників, він виконав унікальне фактологічне дослідження цього відмінка, тому що широко залучив матеріали художнього (прозу, драматургію, поезію) та наукового стилів української літературної мови. Саме ці матеріали дали йому підстави запропонувати досить докладні критерії вживання форм знахідного відмінка, співвідносних із називним та родовим відмінками в назвах істот і неістот, множинних іменниках тощо у стверджувальних і заперечних конструкціях, залежно від значення перехідного дієслова. Іван Романович послідовно рекомендує надавати перевагу формі знахідного

© К.Г. ГОРОДЕНСЬКА, 2010

відмінка, спільній з формою родового відмінка, вважаючи її іманентною рисою української літературної мови. Ідеться про вживання *Дай ножа* (а не *ніж*); *Напиши листа* (а не *лист*); *Він не знає української мови* (а не *українську мову*); *Виходячи з вагонів, не забувайте своїх речей* (а не *речі*) і т.д. Монографію **"Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові"** (К., 1971), у якій узагальнено матеріали спостережень молодого дослідника, помітили не тільки в українському, а й слов'янському мовознавстві, її високо оцінили, на неї покликалися в типологічних наукових студіях, зокрема А.М. Мухін, деякі польські мовознавці та ін.

І.Р. Вихованець

Далі І.Р. Вихованець продовжує працювати над проблемами формально-синтаксичного синтаксису, де б, здавалося, так багато напрацьовано і все зрозуміло. Як один із авторів академічного курсу **"Сучасна українська літературна мова. Синтаксис"** (К., 1972), до якого він написав підрозділ "Головні члени речення", запропонував найповніший перелік дієслівних зв'язкових компонентів складених присудків і диференціював їх залежно від ступеня семантичного зневиразнення на дієслівні власне- і невласне-зв'язки, на відміну від перекладених з російської мови неповнозначних і напівповнозначних дієслівних зв'язок, а також увів поняття контекстуальної дієслівної зв'язки замість невдалого терміна "повнозначна дієслівна зв'язка".

У 70 — 80-х роках минулого століття українська граматика повернулася до проблем теорії частин мови, до створення нових ґрунтовних монографічних описів окремих частиномовних класів слів. Відтоді беруть відлік непрості пошуки І.Р. Вихованця щодо створення послідовної, несуперечливої класифікації одиниць мови. Свої попередні міркування про кількість критеріїв та їхнє якісне наповнення він виклав у монографії **"Прийменникова система української мови"** (К., 1980), яка, без перебільшення, стала резонансною не лише в українському, а й слов'янському мовознавстві. У ній переглянуто традиційний поділ слів на частини мови, запропоновано семантико-граматичний підхід до класифікації слів на частини мови, що дав змогу виділити чотири незаперечних частини мови — іменник, дієслово, прикметник і прислівник — й обґрунтувати нечастиномовний характер так званих службових слів, числівників, займенників і вигуків. У цьому нечастиномовному залишку прийменники, сполучники, частки,

а також зв'я́зки віднесено до релятивних одиниць, бо вони є виразниками семантики відношень, хоч і мають різне функціональне навантаження в семантико-граматичній сфері мови. Їм надано статусу аналітичних синтаксичних морфем. Функцію прийменника із цим статусом І.Р. Вихованець уперше витлумачив як переведення субстантива із субстантивної позиції в адвербіальну (прислівникову). На основі цієї ідеї він створив новаторське дослідження прийменникової системи української мови, яке одні дослідники не сприйняли, інших воно спонукало до роздумів.

Семантико-граматичний підхід до класифікації одиниць мови покладено в основу наступної праці — **"Частини мови в семантико-граматичному аспекті"** (К., 1988), яку неупереджені мовознавці вважають етапною працею з теорії частин мови. У ній, зокрема, вказано на переваги гетерогенної класифікації частин мови, що ґрунтується на ***семантичному*** критерієві, який запропоновано розглядати у трьох вимірах: 1) у площині найменування, позначення певних об'єктів навколишнього світу; 2) у плані лексичного значення слова; 3) в аспекті категорійного значення частини мови; ***синтаксичному*** у двоярусній інтерпретації, яка передбачає виділення компонентів на основі синтаксичних зв'язків і компонентів із семантико-синтаксичними ознаками, окресленими, спираючись на синтаксичні зв'язки; ***морфологічному***, що охоплює всю сукупність граматичних категорій і парадигм, а також на ***логічному*** і ***словотвірному*** як допоміжних. За наявністю сукупності цих різнорідних ознак сформовано чотирикомпонентну систему частин мови, у якій іменник і дієслово визнані центральними частинами мови щодо прикметника і прислівника, а прикметник і прислівник — периферійними, причому з-поміж них прислівник посідає найпериферійніше місце через свою морфологічну безкатегорійність та відсутність свого специфічного лексичного значення, оскільки він є синтагматичним класом слів, що виконує функцію означення щодо інших ознакових слів. Заперечивши частиномовний статус числівника, І.Р. Вихованець обґрунтував подібність кількісних числівників до флексійних виразників категорії числа іменників, указавши водночас на те, що вони є найбільш конкретизованими виразниками цієї категорії, що дало йому підстави кваліфікувати кількісні числівники як лексичні морфеми. За семантичними, синтаксичними та морфологічними показниками не надано частиномовного статусу і займенникам. Оскільки за цими ознаками вони дублюють цілком або частково іменники, прикметники, числівники та прислівники, їх виокремлено в підкласи займенникові іменники (у складі іменника), займенникові прикметники (у складі прикметника) та займенникові прислівники (у складі прислівника) з додатковими семантичними (семантика вказівності) і синтаксичними (є засобами зв'язку висловлень у тексті) характеристиками.

Традиційно кваліфіковані як службові частини мови (службові слова) прийменники, сполучники й частки, а також зв'я́зки за згаданим

набором різнопланових ознак витлумачені як аналітичні синтаксичні морфеми, основне функціональне призначення яких — виражати семантику відношень. На противагу традиційному трактуванню І.Р. Вихованець запропонував концепцію реченнєвої природи вигуків, у якій їх співвіднесено з логічною основою речення — судженням, але не безпосередньо, а опосередковано, бо вони є лише його емоційними відповідниками. Специфіку вигуків як реченнєвих утворень становить те, що вони передають тільки емоції та почуття мовця, які стосуються ситуацій позамовного світу, але безпосередньо не відображають такі ситуації.

За цикл праць **"Граматична структура української мови"** І.Р. Вихованець 1989 року удостоєний премії НАН України імені Івана Франка.

Семантико-граматичний підхід до класифікації слів на частини мови дослідник сміливо поширив і на аналіз граматичних категорій. Його зреалізовано в монографії **"Система відмінків української мови"** (К., 1987), у якій він відмовився від поширеного вузького морфологізму, за якого домінантою є інтеграційний характер морфологічної форми, і проаналізував відмінки на тлі семантичної, синтаксичної та морфологічної системи української мови. Відмінкову форму витлумачено як неоднорідну сукупність семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій, що дало змогу згрупувати граматичні явища на функціональній основі, а поліфункціональну відмінкову форму кваліфікувати як поєднання категорійного відмінкового значення, що розташоване на семантико-граматичній осі предметності, і категорійних невідмінкових значень, категорійність яких перебуває поза власне-відмінками і належить до несубстантивних частин мови. На цих теоретичних засадах переглянуто проблему кількості відмінків і запропоновано шестиформну відмінкову систему української мови, що охоплює називний, родовий, давальний, знахідний, орудний та кличний відмінки. Відмінною її рисою є обґрунтування відмінкового статусу кличного відмінка на основі його семантико-синтаксичних та формально-синтаксичних ознак і спростування цього статусу в місцевого відмінка через подвійну природу його прийменниково-відмінкових форм, які в одних семантико-граматичних функціях — у зв'язку з нейтралізацією функціонального навантаження відмінкової флексії — виступають підкласом синтаксичних прислівників, а в інших — субморфемою (складником) прийменниково-флексійної складної морфеми. У цій праці І.Р. Вихованець зреалізував ідею ієрархічної структури відмінкової системи, що виявилося в розподілі відмінків на центральні (називний, знахідний), напівперифері йні (давальний) та периферійні (орудний, кличний та родовий), у диференціації їхніх семантико-синтаксичних і формально-синтаксичних функцій на первинні і вторинні, установленні сфери семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної співвіднесеності кличного й називного відмінків. І як підсумок цих узагальнень — граматичній категорії відмінка відведено визначальне місце серед граматичних категорій іменника, тому що жодна з них не може зрівнятися з

відмінками ні за обсягом семантичних функцій, ні за роллю в семантико-синтаксичній та формально-синтаксичній структурі речення, ні за послідовністю морфологічного вираження, ні за відображуваним у відмінках характером синтаксичних зв'язків іменника з другою центральною частиною мови — дієсловом.

Із початку 80-х рр. XX ст. в українській граматиці спостерігаємо виразний "семантичний крен" у дослідженні синтаксичних одиниць, що зумовлено зосередженням уваги мовознавців попереднього періоду на формальній сфері мови. У європейському та російському мовознавстві розгортаються дослідження із семантичного синтаксису. В українському мовознавстві теоретичні засади, понятєво-термінологічний апарат цього синтаксису випрацював І.Р. Вихованець. Він, зокрема, визначив предикатний знак як семантичний центр елементарного речення, виділив спочатку два основні семантичні типи предикатів, згодом їх стало шість, а також семантичні типи непредикатних знаків — 13 непредикатних іменників-аргументів, яких потребує семантична природа предиката як центрального компонента речення (діяч, адресат, експерієнсив, об'єкт, результатив, знаряддя, засіб, носій фізичного стану, носій всеохопного фізичного стану, ідентифікатив, компонентив, композитив, локатив). У концепції семантичного синтаксису І.Р. Вихованця принципово вирізняється поняття валентності предиката і дієслівного предиката зокрема, оскільки дієслово визнане основним ознаковим словом. Валентність у його концепції — це ***семантична*** здатність дієслівних лексем поєднатися з певною кількістю залежних непредикатних іменникових компонентів, що мають відповідну семантичну якість. Л. Теньєр, з ім'ям якого пов'язують появу поняття валентності в лінгвістиці, обґрунтував це поняття на основі вивчення ***синтаксичних*** потенцій дієслова. Отже, звинувачення деяких опонентів, що валентна теорія І.Р. Вихованця є копією валентної теорії Л. Теньєра, безпідставні, оскільки ці теорії ґрунтуються насамперед на різних теоретичних засадах. Валентність в інтерпретації І.Р. Вихованця — це не сполучуваність дієслова чи будь-якого іншого ознакового слова з усіма можливими словами. Він чітко розмежував поняття "валентність", "сполучуваність" і "дистрибуція". Саме спираючись на семантику дієслів, Іван Романович визначив валентні класи дієслівних предикатів, що охоплюють одно- — шестивалентні класи, а також валентне оточення предикатів якості та кількості, зумовлене семантикою предикативних якісних прикметників і предикативних кількісних числівників. На засадах валентної теорії І.Р. Вихованця, за підрахунками Вищої атестаційної комісії України, написано близько 30 дисертаційних праць.

Розширюючи і поглиблюючи проблематику семантичного синтаксису, І.Р. Вихованець обґрунтував ідею виокремлення деривацій-ного синтаксису як нової галузі синтаксичної науки. На широкому українському матеріалі її зреалізовано в монографії "Деривація синтаксичних одиниць" К.Г. Городенської.

У 80-х роках І.Р. Вихованець активно поширює в граматичних дослідженнях української мови функціональний аналіз одиниць за принципом від "змісту до форми", що спричинило формування одного з типів функціональної граматики, яка орієнтується на вивчення закономірностей функціонування граматичних одиниць у взаємодії з елементами різних мовних рівнів на спільній семантичній основі. У російському мовознавстві вона дістала назву функціональної граматики інтеграційного типу О.В. Бондарка. З ініціативи І.Р Вихованця згаданий принцип функціонального аналізу застосовано до словотворчих морфем сучасної української мови в монографії "Морфеміка української мови" О.К. Безпояско та К.Г. Городенської (К., 1987). На відміну від традиційної морфеміки у цій праці з функціональної морфеміки словотворчі суфікси та префікси постали ще й як формальні виразники аргументної (непредикатної) та предикатної семантики, що ґрунтується на семантичних функціях компонентів, виділених І.Р. Вихованцем у власне-семантичній структурі речення.

Із початку 90-х років XX ст. згортаються дослідження з функціональної граматики інтеграційного типу і натомість утверджується "роздільний" підхід до проблем функціональної граматики, що передбачає вирізнення з позицій функціоналізму функціонального синтаксису і функціональної морфології. Першою працею з функціональної граматики, створеною на цих теоретичних засадах, є монографія І.Р. Вихованця **"Нариси з функціонального синтаксису української мови"** (К., 1992). У ній розв'язано проблему ієрархії функціонального синтаксису і функціональної морфології на основі тези про те, що синтаксис відіграє визначальну роль у функціональній спеціалізації граматичних явищ, а також з огляду на ширший діапазон його одиниць і категорій та підпорядкування синтаксису двом основним функціям мови — комунікативній та когнітивній. У цій монографії визначено теоретичні засади функціонального синтаксису, зокрема з'ясовано такі його фундаментальні поняття, як синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення, синтаксичні одиниці та їхні функції, до яких зараховано мінімальну синтаксичну одиницю, що виділяється на основі синтаксичних зв'язків (головні і другорядні члени речення) і семантико-синтаксичних відношень (синтаксеми, що позначають взаємовідношення предметів і явищ позамовної ситуації), та два типи синтаксичних одиниць-конструкцій — речення і словосполучення), окреслено систему мінімальних формально-синтаксичних одиниць, серед яких крім підмета і присудка, головного члена односкладного речення виокремлено нульові головні члени речення, а другорядні поділено на другорядні прислівні, другорядні детермінантні та другорядні опосередковані члени речення, уведено новий член речення дуплексив — компонент, поєднаний подвійним синтаксичним зв'язком. Уперше досить докладно схарактеризовано систему мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. На відміну від інших дослідників виокремлено шість типів предикатних синтаксем (предика-

ти дії, предикати процесу, предикати стану, предикати якості, предикати кількості та локативні предикати) і п'ять типів субстанціальних синтаксем елементарного речення (суб'єктна, об'єктна, адресатна, інструментальна та локативна), обґрунтовано систему вторинних предикатних синтаксем як виразників семантико-синтаксичних відношень між елементарними простими реченнями (темпоральні, причинові, цільові, допустові, умовні, відповідності/невідповідності).

Так званий чистий функціоналізм у граматичних дослідженнях українських мовознавців домінує до середини 90-х років XX ст. Потім функціональна граматика української мови трансформувалася в категорійну, теоретичні засади якої вперше обґрунтував І.Р. Вихованець на III Міжнародному конгресі україністів, що відбувся в Харкові 1996 року. На противагу традиційному двокомпонентному витлумаченню граматики він виокремив ще й третю підсистему — словотвір, указав на тісну взаємодію синтаксису, морфології і словотвору, на те, що цим трьом підсистемам властиві свої одиниці й категорії. Спираючись на правила їхнього функціонування, І.Р. Вихованець розмежував три типи граматичних категорій — синтаксичні, морфологічні та словотвірні, надавши категоріям синтаксису провідну роль у функціональній спеціалізації граматичних явищ. На теоретичних засадах запропонованої концепції категорійної граматики активно розгорнуто дослідження одиниць та категорій трьох її підсистем: категорійного синтаксису (монографія "Структура синтаксичних категорій" М.В. Мірченка), категорійної морфології (праці А.П. Загнітка) та словотвірних (монографія "Словотвірні категорії іменника" В.П. Олексенка).

Основною працею, у якій зреалізовано поєднання функціонального й категорійного підходу до морфологічної підсистеми української мови, стала монографія **"Теоретична морфологія української мови"** (К., 2004), у якій запропоновано функціональну морфолого-синтаксичну концепцію вирізнення й аналізу частиномовних класів, слів-морфем та слів-речень, а також морфологічних категорій усіх виділених відповідно до морфолого-синтаксичної концепції частин мови, осмислено складні процеси міжчастиномовної і внутрішньочастиномовної, міжкатегорійної і внутрішньокатегорійної взаємодії, зв'язок морфології із синтаксисом і словотвором та багато інших проблем. Цю працю 2005 року відзначено премією НАН України імені О.О. Потебні.

Безсумнівно, запропонований ретроспективний огляд основних, віхових положень граматичних досліджень І.Р. Вихованця не відбиває всього різноманіття по-новому розв'язаних питань. У морфології це, зокрема, питання ступенів переходу (синтаксичного, морфологічного та семантичного) частиномовних класів слів, обсягу дієслівної лексеми, подвійної природи інфінітива і дієприкметника, кількості морфологічних одиниць, двобічної концепції граматичних категорій, що уможливило принципово переглянути традиційний

статус багатьох морфологічних категорій іменника і дієслова, а також прикметника та прислівника, розмежувати їхні власне-морфологічні і морфолого-словотвірно-синтаксичні категорії, співвідношення категорій способу і часу, унаслідок чого категорію способу дієслова визнано двочленною, а не тричленною категорією, проблема слів категорії стану та багато інших. У синтаксисі — витлумачення речення як багатовимірної одиниці, що об'єднує власне-семантичний, семантико-синтаксичний, формально-синтаксичний та комунікативний рівні (яруси); розмежування предикативного, підрядного та сурядного синтаксичного зв'язку, поділ підрядного зв'язку на підрядний прислівний, підрядний детермінантний, підрядний опосередкований та підрядний прислівно-кореляційний, виділення недиференційованого синтаксичного зв'язку і подвійного синтаксичного зв'язку; переглянуто витлумачення суті форм підрядного зв'язку, зокрема узгодження як форми поєднання підмета і присудка, а також керування і прилягання як форм підрядного зв'язку керованих і детермінантних другорядних членів речення, запропоновано класифікацію головних і другорядних членів речення на основі синтаксичних зв'язків, що посприяло усуненню непослідовності традиційного вчення про члени речення; відповідно до критеріїв класифікації членів речення, побудованої на основі синтаксичних зв'язків, уточнено поділ простих речень на двоскладні і односкладні. Залежно від формального вияву предикативного зв'язку між присудком і підметом, типів присудка і його морфологічної форми виокремлено п'ять класів двоскладних речень: 1) з дієслівним присудком, 2) з іменним присудком, 3) з інфінітивним присудком, 4) з прислівниковим присудком 5) з ускладненим присудком, а односкладні речення відповідно до типів головного члена і його морфологічної форми поділено на чотири класи: 1) дієслівні речення, 2) інфінітивні речення, 3) іменникові речення, 4) прислівникові речення. І.Р. Вихованець — автор теорії семантико-синтаксичного відношення, яку використано у поділі складнопідрядних речень на семантичні класи. Він протиставив безсполучникові складні речення сполучниковим складним речення в усій їх сукупності, а не складнопідрядним і складносурядним, як це було в традиційній структурно-семантичній класифікації складних речень, оскільки це суперечило логіці їх поділу.

Зважаючи на сукупність диференційних формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних ознак, а саме на: 1) характер підрядного зв'язку, 2) специфіку засобів вираження підрядного зв'язку, 3) семантико-синтаксичне відношення між предикативними частинами, І.Р. Вихованець запропонував відмінну від узвичаєної класифікацію складнопідрядних речень, що охопила складнопідрядні речення з прислівними підрядними частинами, складнопідрядні речення з детермінантними підрядними частинами і складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу, розмежував складнопідрядні речення із семантичними і асемантичними сполучниками. Її переваги в

послідовності застосування диференційних формально-синтаксичних та семантико-синтаксичних критеріїв, що є основною вимогою до реалізації будь-якої ідеї. Багато викладачів використовують класифікацію складнопідрядних речень І.Р. Вихованця у вишівській синтасичній практиці передусім тому, що вона несуперечлива, стрункіша, порівняно з іншими класифікаціями.

Далі не буду називати тих проблем граматики, які по-новому розв'язав І.Р. Вихованець. Спробую відповісти на питання, що керувало постійними творчими пошуками дослідника? Деякі опоненти кваліфікували новизну ідей І.Р. Вихованця як ревізіонізм, реформаторство, вишукували в його концепціях слабкі місця чи відступи від попередніх ідей. Справді, вражає кількість нових розв'язань проблем граматики, запропонованих ідей, концепцій, класифікацій тощо. І причина дуже очевидна — поставити все на чітку логічну основу, послідовно застосувати вихідні (засадничі) критерії, створити несуперечливу класифікацію чи концепцію. І.Р. Вихованець постійно прагнув до цього, і це йому вдавалося. Водночас не є таємницею, що він переглядав деякі свої попередні напрацювання. Зокрема, повернув до відмінкової системи української мови раніше вилучений місцевий відмінок, а до системи повнозначних частин мови — числівник, звичайно, обґрунтувавши зміну їхнього статусу.

Дехто з опонентів ставив під сумнів новизну певних ідей І.Р. Вихованця. Наприклад, закидали йому, що ідея виокремлення займенникових іменників, займенникових прикметників, займенникових числівників та займенникових прислівників у межах відповідних частиномовних класів належить О.М. Пєшковському. Так, є в нього ця ідея, але спільні й відмінні ознаки згаданих займенникових слів і частин мови, куди їх пропонують зарахувати, з позицій функціоналізму вичерпно проаналізував в українському мовознавстві саме І.Р. Вихованець. Або ідея виокремлення детермінантів як поширювачів речення загалом. Справді, у російському мовознавстві її обґрунтувала Н.Ю. Шведова, виокремивши 1) детермінанти, що формують елементарні, основні семантичні компоненти — суб'єкт, об'єкт, а також компоненти, що поєднують між собою ці значення або з іншими означальними чи обставинними значеннями і 2) детермінанти, що формують неелементарні семантичні компоненти (обставинні). У І.Р. Вихованця детермінантні другорядні члени речення оперті на підрядний детермінантний зв'язок, на противагу обставинам, які в традиційній класифікації виділяли на семантичній основі, і в нього зовсім немає детермінантного суб'єкта, об'єкта та інших синкретичних детермінантних членів речення. Або виокремлення дуплексива як члена речення, що перебуває в подвійному синтаксичному зв'язку. У І.Р. Вихованця подвійний синтаксичний зв'язок принципово відрізняється від того, що запропонувала російська дослідниця Л.Д. Чеснокова.

Отже, незаперечним, неспростовним є те, що граматична проблематика в дослідженнях І.Р. Вихованця посіла центральне місце. Вона

багатопланова, багатовекторна, заглиблена в український граматичний матеріал і оперта на функціонально-семантичний підхід. Саме послідовне використання цього підходу до аналізу граматичних одиниць і категорій посприяло новаторському розв'язанню багатьох проблем традиційної граматики. Граматичний доробок І.Р. Вихованця дає підстави констатувати, що він — один з найвидатніших українських граматистів другої половини XX — початку XXI століть, дослідник-новатор, теоретик, автор наукових засад новітньої функційно-категорійної граматики.

Катерина Городенська (м. Київ)

Kateryna Horodens'ka (Kyiv)

IVAN ROMANIVYCH VYCHOVANETS' IS AN OUTSTANDING GRAMMARIAN, THEORETICIAN AND GROUND BREAKER